

Чабанюк Вадим Дмитрович – кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінального права Національної
академії внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ВЧИНЕННЯ КРИМІНАЛЬНО- ПРОЦЕСУАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

Розглянуто підстави для кримінальної відповідальності за вчинення кримінально-процесуальних правопорушень.

Ключові слова: кримінально-процесуальне правопорушення; кримінальна відповідальність; слідчий; прокурор.

Рассмотрены основания для уголовной ответственности за совершение уголовно-процессуальных правонарушений.

Ключевые слова: уголовно-процессуальное правонарушение; уголовная ответственность; следователь; прокурор.

The grounds of criminal responsibility are considered for the feasant of criminal and procedural offences.

Keywords: criminal and procedural offence; criminal responsibility; investigator; public prosecutor.

Ознаки кримінально-процесуальних правопорушень впливають на характер правової відповідальності за їх учинення. На думку І. Каминіна, розробити систему міри відповідальності неможливо без описання всіх можливих правопорушень, що мають процесуальну природу. Може бути використано традиційну схему, згідно з якою всі види відповідальності поділяють на кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну. Кожен вид відповідальності визначено типом правопорушення [1, с. 9]. М. Д. Шиндяпіна за галузевою ознакою виокремлює зазначені види юридичної відповідальності [2, с. 23–25].

Розділ XVIII “Злочини проти правосуддя” Кримінального кодексу (КК) України містить низку норм, що передбачають кримінальну відповідальність за вчинення процесуальних правопорушень підвищеної суспільної небезпеки. У цьому контексті становлять інтерес, передусім, ті з них, що посягають на відносини, які забезпечують:

1) реалізацію конституційних принципів діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокурора й суду (завідомо незаконні затримання, привід або арешт; притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності; порушення права на захист);

2) отримання достовірних доказів та істинних висновків за справою (завідомо неправдиве повідомлення про вчинення злочину; завідомо неправдиве показання; відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків; примушування давати показання).

Розглянемо кримінально-процесуальні правопорушення-злочини, які посягають на відносини, що забезпечують реалізацію конституційних принципів діяльності органів досудового розслідування, прокурора й суду.

Завідомо незаконні затримання, привід або арешт (ст. 371 КК України) суперечать положенням ст. 29 Конституції України, у якій закріплено принцип недоторканності особи.

Затримання особи, яку підозрюють у вчиненні злочину, здійснюють у порядку й на підставі ст. 106, 115 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України. Орган дізнання, слідчий управи затримати особу, підозрювану в учиненні злочину, за який може бути призначено покарання у виді позбавлення волі, лише за наявності однієї з таких підстав: 1) якщо цю особу застали під час учинення злочину або безпосередньо після його вчинення; 2) якщо очевидці, зокрема потерпілі, прямо вкажуть на цю особу як на ту, яка вчинила злочин; 3) якщо на підозрюваному або його одягу, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину. За наявності інших даних, що дають підстави підозрювати особу в учиненні злочину, її може бути затримано лише в тому разі, якщо ця особа намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання, або коли не встановлено особу підозрюваного. Затримання підозрюваного в учиненні злочину не може тривати довше ніж 72 год.

Недотримання вказаних умов застосування затримання є злочином, передбаченим ст. 371 КК України. Таким чином, цей злочин матиме місце, якщо затримання застосовують за відсутності для цього фактичних підстав або за злочини, що не карають позбавленням волі, або якщо затримання триває більше ніж установлений у КПК України строк [3, с. 20]. Кримінальна відповідальність за незаконне затримання може мати місце тільки лише в тому разі, якщо для органу дізнання, слідчого чи прокурора була очевидна відсутність для цього підстав, якщо вони визнавали неправомірність своїх діянь. Додавання ознаки “завідомо” у ст. 371 КК України є важливою гарантією, що забезпечує нормальну роботу державних органів і посадових осіб, які здійснюють кримінальне судочинство, “...такої, що запобігає безпідставному притягненню до кримінальної відповідальності в разі помилковості, неправильного розуміння закону або неправильної оцінки доказів” [4, с. 12].

Особи, викликані органом дізнання, слідчим, прокурором як свідки або потерпілі, зобов'язані з'явитися в зазначені місце та час і дати правдиві показання про відомі їм обставини у справі. Якщо свідок або потерпілий не з'являється без поважних причин, орган дізнання, слідчий, прокурор мають право застосувати привід у порядку, передбаченому ст. 135 і 136 КПК України (ч. 2 ст. 70, ч. 3 ст. 72). Поважними причинами неявки визнаються: несвоєчасне отримання повістки, хвороба та інші обставини, які фактично позбавляють їх можливості прибути до вказаних органів. Привід здійснюють за вмотивованою постановою органів внутрішніх справ. Особливість приводу обвинуваченого

(підозрюваного) полягає в тому, що цей примусовий захід можуть здійснювати без його попереднього виклику, якщо він ухиляється від слідства або не має постійного місця проживання (ч. 2 ст. 136 КПК України).

Привід є незаконним, якщо його здійснюють за відсутності вказаних у КПК України підстав або з порушенням порядку його виконання. На наш погляд, порядок застосування приводу свідка, потерпілого, підозрюваного та обвинуваченого має регулювати КПК України. Установлена процесуальна форма цього заходу примусу буде надійною гарантією недопущення такого кримінально-процесуального правопорушення, як завідомо незаконний привід.

Згідно зі ст. 29 Конституції України, нікого не можуть заарештувати або тримати під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду й тільки на підставах та в порядку, установлених законом.

Кримінально-процесуальний кодекс України дає точну регламентацію положень, пов'язаних з можливістю взяття особи під варту, підозрюваної у вчиненні злочину, й обвинуваченого. Цей запобіжний захід застосовують за наявності достатніх підстав уважати, що підозрюваний, обвинувачений, підсудний, засуджений буде намагатися ухилитися від слідства чи виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі чи продовжувати злочинну діяльність (ст. 148 КПК України). Згідно з ч. 1 ст. 155 КПК України, міру запобіжного заходу – узяття під варту – може бути застосовано лише у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад три роки. У виняткових випадках цей запобіжний захід може бути застосовано у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі й на строк не більше ніж три роки. Такими є випадки, коли на підставі наявних у справі фактичних даних з певною вірогідністю можна стверджувати, що інші запобіжні заходи не забезпечують належної поведінки підозрюваного, обвинуваченого. Це можливо, наприклад, коли особа не має постійного місця проживання, зловживає спиртними напоями чи вживає наркотичні засоби, продовжує вчиняти злочини, підтримує соціальні зв'язки негативного характеру, порушила умови запобіжного заходу, не пов'язаного з позбавленням волі, раніше ухилялася від слідства, суду чи виконання судових рішень або ж коли особу підозрюваного взагалі не встановлено. Під час вирішення питання про застосування запобіжного заходу, крім обставин, зазначених у ст. 148 КПК України, ураховують також тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюють, обвинувачують особу, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 150 КПК України).

Кримінально-процесуальний закон обмежує взяття під варту визначеними строками. Так, ст. 156 КПК України встановлює, що тримання під вартою під час досудового розслідування не має тривати більше ніж два місяці. Якщо цей строк розслідування справи закінчити неможливо, підстав для скасування чи заміни запобіжного заходу на більш м'який немає, його може бути подовжено, але він не може перевищувати 18 місяців. Максимальний строк тримання під вартою підозрюваного становить десять діб з моменту застосування запобіжного заходу (ч. 4 ст. 148 КПК України).

Отже, незаконним слід визнати: взяття під варту як міру запобіжного заходу при обвинуваченні в учиненні тяжких злочинів, за які законом не передбачено покарання у виді позбавлення волі; застосування арешту без постанови суду; тримання обвинуваченого під вартою більше від максимальних строків, установлених кримінально-процесуальним законом; узяття під варту, що застосовують за відсутності в діях обвинуваченого складу злочину й за відсутності достатніх доказів його участі в учиненні

злочину. Незаконним має бути визнано арешт без достатньої перевірки психічного стану особи, незважаючи на наявність даних про можливу її осудність, тримання обвинуваченого під вартою після винесення постанови про закриття кримінальної справи [4, с. 35]. Помилка або добросовісна омана щодо обставин, що стали підставами для взяття обвинуваченого під варту, не можуть призвести до наслідків, зазначених у кримінальному законі [5, с. 34].

Одним із принципів кримінального судочинства є забезпечення доведеності вини (п. 3 ч. 3 ст. 129 Конституції України). Ніхто не може бути притягнений як обвинувачений інакше, ніж на підставах і в порядку, установлених законом (ст. 5 КПК України).

Згідно зі ст. 131 КПК України, якщо є досить доказів, що вказують на вчинення злочину певною особою, слідчий виносить мотивовану постанову про притягнення цієї особи як обвинуваченого. У розпорядженні слідчого мають бути достовірні докази, які переконують його в тому, що: 1) подія (діяння, яке розслідують) дійсно мала місце; 2) її вчинено умисно чи необережно саме цією особою; 3) у цьому діянні є всі передбачені кримінальним законом ознаки складу певного злочину [6, с. 349–350]. Якщо слідчий, керуючись своїми особистими мотивами чи в окремих випадках неправдиво зрозумілим службі, виносить постанову про притягнення як обвинуваченого завідомо невинної особи, тоді його мають притягнути до відповідальності за ст. 372 КК України.

Притягнення завідомо невинного до кримінальної відповідальності може виражатися в пред'явленому обвинуваченні особі за відсутністю події або складу злочину або коли не доведено її участі у вчиненні злочину [4, с. 21].

У юридичній літературі неоднозначно вирішено питання, коли правопорушення вважають закінченим. Інколи таким вважають момент винесення постанови про притягнення як обвинуваченого [4, с. 21; 7, с. 58]. Інші вважають, що злочин є закінченим, коли цю постанову слідчий пред'явив обвинуваченому [8, с. 935]. Ми поділяємо саме цю думку. Конституційний Суд України роз'яснив, що притягнення до кримінальної відповідальності як стадія кримінального переслідування починається з моменту пред'явлення особі обвинувачення.

У статті 374 КК України передбачено відповідальність за порушення права на захист. Це правопорушення полягає в недопущенні, або несвоєчасному наданні захисника, або іншому грубому порушенні права на захист, що гарантовано ч. 2 ст. 63, п. 6 ч. 3 ст. 129 Конституції України. Недопущення захисника – це невиконання органом досудового розслідування вимог КПК України про допуск захисника до участі у справі на будь-якій стадії процесу, коли його запрошують підозрюваний, обвинувачений [8, с. 988]. Несвоєчасне надання захисника має місце в разі невиконання встановленого порядку призначення захисника у випадках, передбачених КПК України.

Інше грубе порушення права на захист може мати місце, наприклад, у разі тиску на особу, щоб вона відмовилася від запрошеного чи призначеного адвоката, непризначення захисника у випадках, передбачених законом, тощо [8, с. 938]. Порушенням права на захист, на думку Я. П. Зейкана, є також фальсифікація даних досудового розслідування, тиск на експертів з метою одержання потрібного слідчому результату експертизи. “Якщо слідчий грубо порушує права підозрюваного, обвинуваченого, захисник, прагнучи забезпечити об'єктивність і неупередженість слідства, повинен обговорити зі своїм клієнтом питання про доцільність звернення з відповідною скаргою на такого слідчого” [9, с. 93].

Розглянемо кримінально-процесуальні правопорушення – злочини, які посягають на відносини, що забезпечують отримання достовірних доказів й істинних висновків щодо справи.

Частина 3 ст. 22 КПК України забороняє домагатися показань обвинуваченого й інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Порушення цієї норми й становить злочин, передбачений ст. 373 КК України. У частині 1 цієї статті встановлено відповідальність за примушування давати показання під час допиту шляхом незаконних дій з боку особи, яка провадить досудове слідство. “Ці дії є одним зі способів отримання необхідних показань у допитуваної особи. Вони можуть полягати в погрозах, адресованих як самому допитуваному, так і його близьким (наприклад, погроза залишити допитуваного без їжі, погіршити режим його тримання під вартою, притягнути до відповідальності його близьких, застосувати фізичне насильство тощо). Незаконні дії під час допиту можуть полягати в омані допитуваного, обіцянні певної користі, фальсифікації пред’явлених йому матеріалів слідства, обіцянці дати йому наркотичні засоби тощо” [3, с. 25].

Також законом передбачено відповідальність за вчинення тих самих дій, поєднаних із застосуванням насильства чи зі знущанням з особи. Насильство слід розуміти як будь-які форми фізичного насильства, наприклад, завдання удару, мук, тілесних ушкоджень. Знущання з допитуваного розуміють як знущання, образу й інші дії, що грубо й цинічно ображають гідність особи [3, с. 25].

Крайньою формою фізичного насильства, що застосовують до допитуваних осіб, є тортури. Цими незаконними діями порушують ст. 28 Конституції України, яка наголошує: “Кожен має право на повагу до його гідності. Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському, що принижує гідність, поведженню чи покаранню...”.

Наведена конституційна норма є відтворенням положень, що містяться в Загальній декларації прав людини від 10 грудня 1948 р. (ст. 5), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права від 16 грудня 1966 р. (ст. 7), Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р. (ст. 19, 37).

Головними ж міжнародними актами, що регулюють ці положення в комплексі, є Конвенція проти катування та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження й покарання від 10 грудня 1984 р., підписана Урядом УРСР 26 січня 1987 р., і Європейська конвенція про запобігання катуванню чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню від 26 листопада 1987 р., ратифікована Верховною Радою України Законом від 24 січня 1997 р. [10, с. 142–184].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Камынин И. Ответственность в сфере уголовного процесса / И. Камынин // Законность. – 2006. – № 1. – С. 5–11.
2. Шиндяпина М. Д. Стадии юридической ответственности : [учеб. пособие] / Шиндяпина М. Д. – М., 1998. – 113 с.
3. Бажанов М. И. Уголовно-правовая охрана советского правосудия : [учеб. пособие] / Бажанов М. И. – Харьков : Юрид. ин-т, 1986. – 42 с.
4. Рашковская Ш. С. Преступление против правосудия : [учеб. пособие] / Рашковская Ш. С. – М. : ВЮЗИ, 1978. – 104 с.

5. Кульберг Я. М. Преступления против правосудия : [учеб. пособие] / Кульберг Я. М. – М. : Госюриздат, 1962. – 61 с.
6. Кримінальний процес України : [підруч.] / Є. Г. Коваленко, В. Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 688 с.
7. Власов И. С. Ответственность за преступления против правосудия / И. С. Власов, И. М. Тяжкова. – М. : Госюриздат, 1958. – 136 с.
8. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квіт. 2001 р. / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. – К. : Канон, 2001. – 1103 с.
9. Зейкан Я. П. Захист у кримінальній справі : [наук.-практ. посіб.] / Зейкан Я. П. – К. : Вища шк., 2002. – 271 с.
10. Допит підозрюваного: недопущення тортур та інших порушень прав людини // Розкриття та розслідування злочинів слідчими та оперативними працівниками органів внутрішніх справ : зб. метод. рек. / [уклад. С. В. Кишенько]. – К., 2005. – С. 142–184.